

ORTOGRAPIYA

KINARAY-A

ANNA CECILIA R. PEFIANCO
DANNY S. TABUYAN
FELICIA M. FLORES, M.ED.
CORNELIO V. YSULAT, JR., PH.D
RITCHIE D. PAGUNSAN, MBA

ORTOGRAPIYA

KINARAY-A

ANNA CECILIA R. PEFIANCO

DANNY S. TABUYAN

FELICIA M. FLORES, M.ED.

CORNELIO V. YSULAT, JR., PH.D.

RITCHIE D. PAGUNSAN, MBA

Pagpanag-iya © 2016 ka Dungug Kinaray-a Inc.
www.dungugkinaray-a.com

Natigana ang bog-os nga pagpanag-iya. Wara ti bahin ka dya nga libro ang mahimo howadun, tagoon okon ipadara, sa bisan ano nga porma okon pamaagi, nga wara ti paona kag nasolat nga pahanogot ka Dungug Kinaray-a Inc.

Copyright © 2016 by Dungug Kinaray-a Inc.
www.dungugkinaray-a.com

All rights reserved. No part of this book may be reproduced, stored, or transmitted, in any form or by any means, without the prior written consent of Dungug Kinaray-a Inc.

Cover photo by antishock/Shutterstock.com

Layout and design by PIMC

Published by Innobril LLC
New York, New York, USA

ISBN 978-1540619891

Para sa mga Karay-a

MGA SULUD

PASALAMAT.....	IX
PAMONO.....	1
MINSAHI.....	5
1. GRAFEMA	9
1.1 LETRA	9
1.2 MGA PANANDA	10
2. KUNLA KAG KURUNLAAN	13
2.1 ANG KUNLA.....	13
2.2 PAGKUNLA KA MGA TINAGA	14
3. PAGBATOBATO NGA GINAHAMBAL.....	17
3.1 KUNLA	17
3.2 TINAGA.....	17
3.3 AKRONIM	17
3.4 PABUGU	18
3.5 INISYAL	18
3.6 SIMBOLO NGA PANGSIYINSYA/PANGMATIMATIKA	18
4. PAGBATOBATO NGA PANOLAT	19
4.1 BAG-ONG HURAM NGA TINAGA	19
4.2 DOMAAN NGA TINAGA NGA ESPANYOL	20
4.3 WARA GINALIWAT NGA BAG-ONG HURAM	20
4.4 PROBLIMA SA C, Ñ, Q, X.....	21
4.5 PAGPANGHURAM GAMIT ANG WALO KA BAG-O NGA LETRA.....	23
4.6 IKSPIRMINTO SA INGGLIS.....	24

4.7 ONAHUN ANG ESPANYOL SANGSA INGGLIS	26
4.8 GAMIT KANG ALAS/ALA KAG ESPANYOL NGA Y SA PAG-ISIP KANG ORAS .	27
4.9 KASO KANG GINAMITLANG NGA H SA HURAM SA ESPANYOL.....	28
4.10 GAMIT KANG J	28
5. NAGASONDANAY NGA PALIMUG	31
5.1 MALOYA NGA PALIMUG.....	31
5.2 MATONOG NGA PALIMUG	33
6. NAGASONDANAY NGA KALIMUG KAG DIGRAPO NGA SK, ST, SH, KT.....	35
6.1 SARANG MAGAMIT ANG SK, ST.....	35
6.2 WARATI KT.....	36
6.3 DIGRAPO NGA CH KAG SH	36
7. PAGBAYLOHANAY KA TONOG E/I KAG O/U	39
7.1 DISIPLINA SA PAGMITLANG KANG E/I KAG O/U	39
8. INSAKTO NGA PAGGAMIT KA PANGLAT-ANG	43
8.1 SA ISARAHANUN NGA KUNLA NGA TONOG	43
8.2 SA PAGBULAG KANG PALIMUG KAG KALIMUG	43
8.3 SA PAGSOLAT KA ORAS	44
8.4 SA APILYIDO	44
8.5 SA PAGTINGUB KA PANAHON	45
MGA TARAMDAN	47
PARTI SA DUNGUG KINARAY-A INC	49

Pasalamat

Sa tanan nga nagpatigayon
nga mahuman ang dya nga taramdan
doro nga salamat kaninyo

Pamono

Ortografiya para sa Mapag-un nga Kinaray-a

ni Ritchie D. Pagunsan

Kakunyag kag bogal ang akun nabatyagan kang mabasahan ko ang nahuman nga Ortografiya Kinaray-a (“OK”) nga bonga kang pagpangabudlay ka atun mga kaimaw sa Dungug Kinaray-a (“DK”). Mga darwa run ka toig nga nagsokat kang ona nga gintokod ka DK ang Komisyon sa Polong Kinaray-a (“Komisyon”) nga nagatoyo nga masabat ang bohay run natun ginapamangkot kag, kon kis-a, ginasoayan: Paano solatun ang Kinaray-a?

Amo dya nga pamangkotanun ang nangin giya ka Komisyon sa pagbalay ka taramdan agud mangin hapus ang pagtoon ka pagsolat sa Kinaray-a, kapin run gid sa mga kabataan nga nagaompisa pa lang ka toon ka pagsolat. Mabudlay mangita ka mga matutum nga katapo nga makatogro ka nagakaigo nga panahon kag kaaram agud mahimo ang borohatun ka Komisyon. Piro tungud sa mabaskug nga pagpangona ni Anna Cecilia R. Pefianco, bilang

pono ka Komisyon, kag sa pagboylog ka mga maaram kag batid sa Kinaray-a nga sanday Danny S. Tabuyan, Felicia M. Flores, kag Cornelio V. Ysulat, Jr. – madinarag-un nga nalab-ot ka Komisyon ang ana tinotoyo. Nangin mabinongahun pa gid ang mga hirikoton ka Komisyon sa mga paglaygay kag pagtoytoy ni Prof. Alice Marfil Karaan nga sangka manonodlo ka Linguistics sa Philippine Normal University, Manila. Luyag ko man togroan ka pagpasidungug si Celestino S. Dalumpines IV ka Department of Education kag katapo man ka DK, sa ana pakigbato nga mapabilin ang “u” bilang simbolo ka puput (schwa sound) sa Kinaray-a. Doro man nga salamat sa mga katapo ka DK nga wara ti ontat ang pagdoso nga mahuman ang dya nga OK.

Kabay nga mangin maposlanun ang paggamit kang OK para sa atun mga istudyanti, mga manonodlo, mga manogbasa, kag mga abyan nga bisan bukun ti Karay-a, nagahandum nga magtoon ka hambal kag solat sa Kinaray-a. Amo dya ang pinakaona nga idisyon kang OK kag nagalaum kita nga masondan dya kada toig agud makay-ad ang karay-adun kag matipon ang atun mga naton-an, nabasahan, kag naagyan sa pagtoon kag pagtodlo kag Kinaray-a.

Angay ka atun palibot nga padayon ang pagbag-o, bokas ang atun panghunahuna nga ton-an kag batonon ang mga pagbag-o nga makapanami sa Kinaray-a.

Handum man natun ang mangin tingub kag nagahogpong ang Kinaray-a, indi lamang kang Kinaray-a ka Antique kondi amo man ang Kinaray-a ka nagakalainlain nga mga kabanwahanan sa Iloilo, Aklan, Capiz, Guimaras, Negros Occidental, Mindanao kag iban pa nga mga logar sa Pilipinas. Ginabaton natun ang tanan nga sahi kang Kinaray-a bilang mga sanga ka sangka gamot nga ginalinan ka atun duna nga panghambal.

Sa ngaran ka DK kag mga katapo ka Komisyon, bogal ko nga ginatanyag ang bag-ong bahit nga OK bilang dogang nga amot para sa ikapag-un kang Kinaray-a.

Minsahi

Masolhay kag Mahulas nga Sorondan sa Kinaray-a

ni Anna Cecilia R. Pefianco

Pono ka Komisyon sa Polong Kinaray-a

Kon ang mga tawo makasolat kag makabasa sa sangka polong nga matawag nanda nga anda gid, dya mangin tonaan kang anda nga kalipay.

Sono kay Josue Koné kang Mali, “Kon wara ti kaaram sa pagbasa kag pagsolat, ang atun nga polong mapatay. Kon madora kang sangka tawo ang ana nga duna nga hambal, tana mangin oripun kang iba. Piro kadya, bisan mapatay ako, mapatay ako nga malipayun hay ang akun mga kabataan may polong nga magapadayon nga pagatawgun nanda nga anda gid.”

Si G. Virgilio S. Almario ka Komisyon sa Wikang Filipino (“KWF”) sa ana nga pagsogod sa Ortografiyang Pambansa (“OP”), naghambal,

“Ninanais palaganapin sa gabay na ito ang estandardisadong mga grafema o pasulat na mga simbolo at ang mga tuntunin sa paggamit at pagbigkas ng mga simbolong ito.”

Ang ortografiya amo ang pamaagi kang pagbatobato okon pagsolat ka sangka polong, abay run rugya ang pagkunla ka mga kalimug kag palimug kag mga pananda.

Ang Dungug Kinaray-a (“DK”) Komisyon sa Polong Kinaray-a nagtingoha sa pagbalay ka dya nga ortogapiya bilang sabat sa panawagan ka Department of Education (DepEd Order No. 34 s. 2013) paagi sa KWF sa mga manonolat kag mga batid sa polong nga makigbahin sa pagtol-id ka ortografiya ka mga polong Filipino.

Ang Ortografiya Kinaray-a (“OK”) ginbasi sa OP kag KWF nga may bohin kag may dogang, sono sa paggamit nga ana gid kang Kinaray-a. Sa mga kaundan ka OP, ang mga chapters 1-7 kag 11 lang ang gin-abay hay ang mga chapters 8 (Pagpapalit ng D tungo sa R), 9 (Kailan “ng” at kailan “nang”), 10

(Pagbabalik sa mga Tuldik), indi man kinahanglan sa Kinaray-a. May sangka ponto parti sa mga dagmit (tuldik) nga ginpaathag sa chapter 1.2.

Ang dya nga hirikoton bonga sa pagturuk ka mga pamaagi agud ang Kinaray-a masolat, mabasa kag mahambal sa mga pinaagi nga nagasanto sa paminsarun, pamatyagan, kag tagiposoon kang mga Karay-a.

Amo dya ang ang mga katuyoan kang OK:

1. Matol-id ang mga pamaagi sa pagsolat sa Kinaray-a nga mangin sorondan.
2. Mangin masolhay kag mahulas ang pagtoon ka pagbasa kag pagsolat sa Kinaray-a.

Ang mga katapo ka DK Komisyon sa Polong Kinaray-a amo sanday Anna Cecilia Pefianco bilang pono kang Komisyon, kag sanday Rev. Fr. Danny S. Tabuyan, Felicia M. Flores, kag Rev. Fr. Cornelio V. Ysulat, Jr., sa idalum kang pagdomarahan ni Ritchie D. Pagunsan; Prof. Alice Marfil Karaan, ang language consultant kang Komisyon. Ang mga tawo nga nagbolig nga maompisahan ang Ortografiya

Kinaray-a amo sanday Amy Fe E. Pagunsan, Zipporah Alemania-Ortega, May Glenn H. Siacor, Dr. Jelyn O. Alentajan, kag Emmy L. Masola.

Nangin bahul nga bolig ang libro ni Alex C. Delos Santos nga Ugsad kang Kinaray-a (Hiraya Media Arts, 2007) bilang sangka taramdan ka mga sorondan sa polong Kinaray-a.

Raku pa nga pagtol-id ang maagan ka Ortografiya Kinaray-a. Bokas ang ginapasanyog nga ortografiya nga madogangan okon mabohinan. Padayon kita sa pagtib-on sa Ortografiya Kinaray-a!

1. Grafema

Ang pinakaona nga katungdanan ka ortografiya amo ang paghotlog kang grafema sa paghambal kag pagmitlang. Ang grafema amo ang letra okon mga letra kag mga pananda nga nagatao kang tonog sa sangka tinaga.

1.1 Letra

Ang letra nagapatimaan ka sangka tonog sa paghambal. Ginakatapoan dya kang mga palimug (vowels) kag kalimug (consonants). Ang alpabeto amo ang pasonod ka mga letra. Ang alpabeto nga Kinaray-a ginakatapoan kang darwampolo kag walo (28) ka mga letra, nga ang kada isara nagatiglawas ka sangka tonog. Ang mga letra ginabasa kag ginamitlang sa tonog nga Ingglis, maglowas sa letra nga Ñ.

Ang alfabeto Kinaray-a:

Aa ey	Bb bi	Cc si	Dd di	Ee i	Ff ef	Gg dyi
Hh eyts	Ii ay	Jj dyey	Kk key	Ll el	Mm em	Nn en
Ññ enye	Ng ng en dyi	Oo o	Pp pi	Qq kyu	Rr ar	Ss es
Tt ti	Uu yu	Vv vi	Ww dobel yu	Xx eks	Yy way	Zz zi

Ang mga palimug sa Kinaray-a amo ang: *a, e, i, o, u*

Ang mga kalimug sa Kinaray-a amo ang mga masonod: *b, c, d, f, g, h, j, k, l, m, n, ñ, ng, p, q, r, s, t, v, w, x, y, z*

1.2 Mga Pananda

Ang mga pananda ginapon-an ka mga dagmit kag pananda sa paghambal. Ang mga dagmit amo ang panoytoy sa hosto nga pagmitlang kang tinaga. Ginakabig sa linggwistika ang dagmit bilang patimaan kang pakuga (glottal) nga tonog okon duun kag kalawidun kang pagmitlang.

Sa alpabeto nga Kinaray-a, may tatlo ka mga dagmit nga ginagamit (wara ti dagmit kon malagday):

1. Ang dagmit nga pasiput (·)
2. Ang dagmit nga palala (˘)
3. Ang dagmit nga panguru (˄)

Ang Pasiput. Ang tinaga nga may dagmit nga pasiput, ginamitlang kang tayoyon nga may duun sa pinakaorihi nga kunla (syllable) ogaring wara ti pakuga nga tonog. *Halimbawa: mará, likód, bukún, kokó, matá, ligís, sahíd, balúd, bató*

Ang Palala. Ang tinaga nga may dagmit nga palala, ginamitlang kang tayoyon nga may duun sa ikarwa antis ang pinakaorihi nga kunla kag nagatapos sa pakuga nga tonog. Dya masami nga nagatapos sa palimug. *Halimbawa: sahì, balità, batà, langkà*

Ang Panguru. Ang tinaga nga may dagmit nga panguru. ginamitlang kang tayoyon nga ang punta nga kunla may pakuga nga tonog. Nagatapos dya pirmi sa palimug. *Halimbawa: tikô, dogô, takâ, tahî, bugû*

Kalabanan, ang mga dagmit wara ginagamit sa pagsolat kang Kinaray-a nga mga tinaga, piro sarang man magamit dya sa mga tinaga nga may pariho nga tigbato (spelling) piro lain nga kahologan ang ginagamit sa pahayag (sentence). *Halimbawa: tobò (growth), tobô (of the same age), tobó (sugar cane), tobo (pipe).* Halimbawa: *May tobò ang tobó nga gintapas kang tobô nga magpakaisa.*

Ang pananda nagatiglawas sa mga ohang kag tono kang paghambal sa tunga kang mga letra kag kunla, sa tunga kang mga tinaga kag mga hogpong-tinaga (phrase), kag sa tunga kang pahayag (sentence). Mga kinaandan nga pananda:

1. Kawit (comma) (,)
2. Pintok (period) (.)
3. Tanda-pangosisa (question mark) (?)
4. Pabatyag (exclamation point) (!)
5. Darwapintok (colon) (:)
6. Pintok-kawit (semi colon) (;)
7. Kablit (apostrophe) (')
8. Panglat-ang (dash) (-)

2. Kunla kag Kurunlaan

2.1 Ang Kunla

Ang kunla okon syllable, sangka yonit ka tonog nga ginabalay ka palimug okon nagasondanay nga palimug kag isara okon mas doro pa nga mga kalimug. Ang kada palimug (*a/e/i/o/u*) nagahuman kang sangka kunla, samtang kinahanglanun kang kada kalimug ang sangka palimug agud mahimo nga kunla.

<u>Paghuman</u>	<u>Halimbawa nga tinaga</u>
P	a•a
KP	ta•na
PK	ut•ut
KPK	pal•pag, dag•dag
KKP	tim•pla
KKK	arm, urn
KPKK	Mark, form
KKPK	plan, trak
KKPKK	tsart
KKPKKK	shorts

Ang mga kunla nga may darwa okon sobra pa nga mga kalimug, kalabanan dara kang mga hambal nga hinuraman sa Espanyol okon Ingglis.

2.2 Pagkunla ka mga Tinaga

Ang pagkunla sangka pamaagi kang paghuray ka sangka tinaga sono sa mga kunla nga gin pangbalay rugya. Nasandig dya sa mga grafema okon nasolat sa mga simbolo. *Halimbawa, /a•ko/ (ako), /ba•lay/ (bay)*

Ang masonod amo ang mga sorondan:

1. Kon may nagasondanay nga darwa okon mas doro pa nga mga palimug sa onahan, tungatunga kag punta nga posisyon, dya sanda ginabulag nga mga kunla. *Halimbawa: /i•am•bit/ (iambit), /i•pa•a•li/ (ipaali), /bo•ta•a/ (botaa)*
2. Kon may nagasondanay nga kalimug sa sulud ka sangka tinaga, ang ona ginaimaw sa ginasondan nga palimug kag ang ikarwa ginaimaw sa sonod nga kunla. *Halimbawa: /ap•lud/ (aplud), had•luk/ (hadluk), /is•pis•yal/ (ispisyal), /plan•sa/ (plansa). Nasakup kadya pati ang mga digrapo, patas kang/kap•ri/ (kapri), /kot•sa•ra/ (kotsara), /bis•tro/ (bistro)*
3. Kon may tatlo ka nagasondanay nga kalimug sa sangka tinaga, ang ona nga darwa nagaimaw sa

palimug kang sinondan nga kunla kag ang ikatlo nagatawas sa sonod nga kunla. *Halimbawa:* /iks•pir•to/ (*ikspirto*), /trans•por•tas•yon/ (*transportasyon*), /ins•pi•ras•yon/ (*inspirasyon*)

4. Kon ang ona sa nagasondanay nga tatlo ka mga kalimug amo ang M okon N kag ang nagasonod diin man sa BL, BR, DR, PL, kag TR nga paghuman, ang ona nga kalimug (M/N) ginaimaw sa ona nga palimug kag ang nagasonod nga darwa ka kalimug nagaagto sa nagasonod nga kunla. *Halimbawa:* /tim•bri/ (*timbri*), /si•lin•dron/ (*silindron*), /tim•plo/ (*timplo*), /in•tra/ (*intra*), raf•fle•sia (*rafflesia*)
5. Kon may apat nga nagasondanay nga kalimug sa sangka tinaga, ginaabay ang ona nga darwa ka kalimug sa ginasondan nga palimug kag ginaimaw ang orihi nga darwa ka kalimug sa nagasonod nga kunla. *Halimbawa,* /iks•plo•si•bo/ (*iksplosibo*), /trans•plant/ (*transplant*)

3. Pagbatobato nga Ginahambal

Bilogbilog nga ginamitlang sa tayoyon nga pagsondanay ang mga letra nga nagabalay sa sangka tinaga, akronim, pabugu, inisyal, mga simbolo nga pangsiyensya, kdp (kag doro pa).

3.1 Kunla

<u>Pagsolat</u>	<u>Pagbatobato</u>
to	/ti-o/
pag	/pi-ey-dyi/
kon	/key-o-en/

3.2 Tinaga

<u>Pagsolat</u>	<u>Pagbatobato</u>
bayan	/bi-ey-way-ey-en/
plano	/pi-el-ey-en-o/
Fajardo	/kapital ef-ey-dyey-ey-ar-di-o/

3.3 Akronim

ANTECO	/kapital ay-kapital en-kapital ti-kapital i-kapital si-kapital o/
SSS	/kapital es-kapital es-kapital es/
WVRAA	/kapital dobol yu-kapital vi-kapital ar-kapital ey-kapital ey/

3.4 Pabugu

Ms.	/kapital em-es pintok/
Mr.	/kapital em-ar pintok/
Fr.	/kapital ef-ar- pintok/
Engr.	/kapital i-en-dyi-ar pintok/
Atty.	/kapital ey-ti-ti-way-pintok/
Dr.	/kapital di-ar- pintok/
kdp. (kag doro pa)	/key-di-pi-pintok/

3.5 Inisyal

EBJ	/kapital i-kapital bi-kapital dyey/
TKO	/kapital ti-kapital key-kapital o/
CPU	/kapital si-kapital pi-kapital yu/

3.6 Simbolo nga Pangsiyinsya/Pangmatimatika

Fe (iron)	/kapital ef-i/
lb. (pound)	/el-bi pintok/
kg. (kilogram)	/key-dyi pintok/
H ₂ O (water)	/kapital eyts-tu-kapital o/
NaCl (Sodium Chloride)	/kapital en-ey-kapital si-el/

4. Pagbatobato nga Panolat

Sa pangkabilogan, ginasonod man sa gihapon ang yano okon simpli nga sorondan: “Kon ano ang pagmitlang, amo man ang pagsolat” sa batobato nga panolat. Ang nagaisarahanun nga tinaga nga wara nagasonod amo ang “mga” nga pinabugu ka domaan nga “manga” nga ginagamit pa kaona asta sa pagsulud kang ika-20 nga siglo.

4.1 Bag-onng Huram nga Tinaga

Ginagamit ang walo ka gindogang nga mga letra (C, F, J, Ñ, Q, V, X, Z) sa mga tinaga halin sa Espanyol, Ingglis, kag iba pa nga mga bag-onng huram nga domaray-o nga linggwahi. Ang buut hambalun, indi kinahanglan ibalik sa orihinal nga bayhun ang mga huram nga mga tinaga nga naandan run nga gamitun. Dya nga mga tinaga “naangkun” run kag ginakabig nga duna nga Kinaray-a. *Halimbawa:* *bilding* (*building*), *silpon* (*cell phone*), *traysikul* (*tricycle*), *ilibitor* (*elevator*)

Indi dapat ibalik ang F kang orihinal nga forma sa Espanyol tungud bohay run nga ginagamit ang porma pati ang mga ginhalinan ka dya nga pormal, impormal, pormalidad, kdp. Indi man dapat ibalik ang palda sa falda, ang sirado sa cerrado, ang kalyi sa calle, ang pila sa fila, ang pinya sa piña, ang hamon sa jamon, ang prisinsya sa presencia, ang sapatos sa zapatos.

4.2 Domaan nga Tinaga nga Espanyol

May mga domaan nga huram nga tinaga halin sa Espanyol nga gin-abakada ang pagmitlang kag amo man ang pagliwat sa bayhun kang mga orihinal nga tinaga, angay kang bakasyon (vacacion), kabayo (caballo), kandila (candela), pwirsa (fuerza), litson (lechon), lisinsya (licencia), siboyas (cebolla+s), sona (zona), kamosta (como esta), kdp.

4.3 Wara Ginaliwat nga Bag-onng Huram

Mahimo man huramun kang bilog kag wara ginaislán ang visa, vertebra, zigzag, computer kag ang mga tirmino nga imaw ka dya. Tungud sa walo

ka mga dinogang nga mga letra, raku ang mga tinaga nga ginbuul sa Ingglis ang sarang mahuram nga indi run kinahanglan pa nga liwatun ang pagbatobato, pariho kang fern, folder, jam, jar, envoy, develop, zip, level.

4.4 Problema sa C, Ñ, Q, X

Ogaring, makita sa mga ginsambit nga halimbawa kang bag-ong huram nga tinaga nga wara pa ginagamit ang tanan nga gindogang nga mga letra. Wara ti halimbawa kang huram nga tinaga nga may mga letra C, Ñ, Q, kag X. Iwan haw? Amo dya ang paathag. Sangka manami nga kabangdanan kang linggwahi halin sa baybayin asta sa abakada ang hitabo nga sangka tonog ang ginatal-usan kang kada letra. Sa kaso kang C, problema ang sitwasyon nga may darwa ka pamaagi dya kang pagmitlang nga sarang tindugan kang K okon S. Halimbawa, K ang tonog ka dya sa ona nga letra kang coche (kotsi) piro S man tana ang tonog sa ona nga letra kang ciudad (syodad).

Sa kaso kang Ñ, tam-an ka limitado bisan sa Espanyol ang mga tinaga nga dara ka letra nga dya. Ang pira ka mga tinaga nga nakasulud run sa Kinaray-a, gintombasan run kang NY, pariho sa donya (doña), pinya (piña), banyo (baño).

Sa kaso kang Q kag X, may pagpati nga bukun ti sangka tonog lang ang nasambit nga mga letra — nangin kw okon ky ang Q kag ks ang X. Gani, kaangay kang isambitun sa 4.5, ginagamit lamang ang mga dya sa pangngaran nga patungud (proper nouns). *Halimbawa: Quintos, Xerox, kag tiknikal nga mga pagtawag kag pangsiyinsya (IQ, EQ, X-ray).* Kon manghuram ka pangngaran nga yano kag toyo nga liwatun ang pagbatobato, ang ginagamit kaona pa sa abakada nga panolat amo ang katombas ka tonog kang Q kag X. Ang Q mangin K sa ginalinan nga Espanyol nga kiso (queso) kag KW halin sa Ingglis nga kwit (quit) okon KY sa barbikyo (barbeque). Ang X tana ginatombasan kaona pa kang KS angay sa ikstra (extra).

4.5 Pagpanghuram Gamit ang Walo ka Bag-o nga Letra

Sa kadya, ang tanan nga walo ka dogang nga mga letra sa alfabeto ginagamit sa tatlo ka mga higayon kang pagpanghuram halin sa mga domaray-o nga tinaga: C, F, J, Ñ, Q, V, X, Z.

1. Ona, sa mga pangngaran nga patungud nga huram sa domaray-o nga tinaga. *Halimbawa, Charmaine, Celestino, Cherry, Filomeno, Fajardo, Felipe, Felicidad, John, Jennylyn, St. Joseph, Junie, Muñoz, Ardeño, Enriqueta, Quisumbing, Victor, Valentine, Barotac Nuevo, Vancouver, Maxima, Zach, Zaldivar, Talk 'n Text, Caltex*
2. Ikarwa, sa mga tirmino nga siyintipiko kag tiknikal. *Halimbawa:* “,” “*Bixa Orellana*,” “*jus sanguinis*,” “*quorum*,” “*valence*,” “*x-axis*,” “*oxygen*,” “*zeitgeist*,” “*zero*,” “*zygote*”
3. Ikatlo, sa mga tinaga nga mabudlay nga ilisan lagilagi ang pagbatobato. *Halimbawa,* “*broccoli*,” “*first quarter exam*,” “*quiz*,” “*magic*,” “*pizza*,” “*spaghetti*,” “*zebra*,” “*godzilla*”

4.6 Ikspirminto sa Ingglis

Sa kabilogan, ginapahanogot kag ginapakamayad ang dogang pa nga ikspirminto sa pag-ilis kang pagbatobato okon pag-Kinaray-a sa pagbatobato ka mga bag-ong huram sa Ingglis kag iba pa gid nga mga tinaga nga domaray-o. Dapat madogangan pa gid ang istambay (stand by), skol (school), skidyul (schedule), polis (police), boksing (boxing), bilding (building), trapik (traffic), korni (corny), pisbol (fishball), masinggan (machine gun), armalayt (armalite), kdp. Ang amo dya nga pag-ilis kang pagbatobato sangka bahul nga bolig sa mga istudyanti tungud mas mahulas nanda maman-an ang nasolat nga birsyon kang tinaga.

San-o indi pa mahimo ang pag-ilis kang pagbatobato? Ginadomili-an ang pag-Kinaray-a kang pagbatobato kang mga bag-ong huram nga tinaga kon:

1. Mangin karadlawan ang bayhun sa Kinaray-a
2. Mangin mas mabudlay pa nga basahun ang bag-o nga bayhun sangsa orihinal

3. Maguba ang kaposlanan nga pangkoltora, pangrilihiyon, okon pangpolitika nga ginhalinan
4. Mas bantog ang bayhun sa oriinal, kag
5. Nagatoga ka problema ang bag-o nga bayhun hay may kaanggid nga tinaga sa Kinaray-a.

Halimbawa, basi wara run ti magbakal kang “Kok” (Coke) kag masal-an dya manograha ka pagkaun. Maayawan ka panumendum ang makabasa kang “karbon day-oksayd” antis na maangut dya sa iliminto kang hangin. Lain man ang baguette kang French sa atun kolokyal nga “bagets” nga hinuraman man natun sa Tagalog. Nagatahaw ang kaamyun kang bouquet sa ginliwat nga pagbatobato nga “boki” hay masal-an dya nga manol. Naandan run basahun ang duty-free amo ria nga may matingala gid sa karatola nga “dyuti-fri.” May rugyan run nga daan nga kasogoan ang habeas corpus (Latin) sangsa gin-Kinaray-a nga “habiyas korpos.” Maglowas nga indi lagi makikilala, mabohinan ang balor pangkoltora kang feng shui kon batobatohon dya nga “fung soy” kag masal-an pa nga gamit sa sipal nga dama okon mahjong ang

pizza kon solatun nga “pitsa.” Maathag man nga ipikto sa panurukan kang mga Karay-a ang mga biswal nga kasangkapan (skrin, karatola, bilbord) nga nagadara kang mga tinaga nga domaray-o sa andang mga oriinal nga bayhun.

4.7 Onahun ang Espanyol sangsa Ingglis

Tungud sa amo nga problema, ginapaiway ang sobra nga pagsarig sa Ingglis. Mas mayad nga ona anay nga piliun ang katombas nga tinaga nga may pariho nga kahologan halin sa Espanyol, kapin pa kon nagaanggid ang bayhun, tungud nga mas labi nga nagasanto ang tinaga nga Espanyol sa pagmitlang kag pagbatobato nga Kinaray-a, kon ikomparar sa Ingglis. Mas mahulas basahun kag kunlaun ang istandardisasyon (estandardizacion) halin sa Espanyol sangsa “istandardiseysyon” (standardization) halin sa Ingglis, ang bagahi (bagaje) sangsa “bageyds” (baggage), ang birtud (virtud) sangsa “virtyu” (virtue), ang ísla (isla) sangsa “ayland” (island), ang imahin (imagen) sangsa “imeyds” (image), ang sopistikado (sofisticado) sangsa “sofistikeyted” (sophisticated),

ang gradwasyon (graduacion) sangsa “gradweysyon” (graduation).

Angut sa amo nga kinahanglanun, imbis nga manghuram pirmi sa Espanyol okon Ingglis, kinahanglan angkunun ang paggamit kang nagakaigo nga tinaga halin sa iba nga tumanduk nga hambal agud ipatas sa ginlubad nga domarayo o nga konsipto.

Ang mga masonod amo ang pagbatobato ka mga binolan sa toig kag mga inadlaw sa simana: *Enero, Pebrero, Marso, Abril, Mayo, Hunyo, Hulyo, Agosto, Septyembre, Oktubre, Nobyembre, kag Disyembre. Lunes, Martes, Myerkules, Hwebes, Byernes, Sabado, kag Dominggo.*

4.8 Gamit kang Alas/Ala kag Espanyol nga Y sa Pag-isip kang Oras

Ang alas okon ala, ginagamit sa pag-isip kang oras. Sa Kinaray-a, ginabutangan dya ka panglat-ang para madapun sa ginatumud nga oras. Ang letra nga Y sa Espanyol ginabaylohan run kaangay kang

I sa Kinaray-a. Halimbawa: Alas-dos, ala-on a i-midya, alas-singko baynti, kwarinta i-tris

4.9 Kaso kang ginamitlang nga H sa Huram sa Espanyol

Sa tinaga nga Espanyol, ang letra nga H wara ginamitlang. Amo ria nga ang hacienda nangin asyinda; hielo, yilo; hechura, itsura; heredero, iridiro; hora(s), oras; kag habilidad,abilidad ogaring may pira ka mga tinaga nga Espanyol nga kinahanglan ipabilin ang H kaangay sa kaso ka historya, nga sa Espanyol sarang gamitun nga pariho ang kahologan ka “sogidanun” okon kang “maragtas.” Sa kadya, ang historya ginagamit nga katombas kang maragtas samtang ang istorya sa sogidanun.

4.10 Gamit kang J

Sa kabilogan, ang bag-ong letra nga J ginagamit sa limug nga /dyey/. Buut hambalun, indi run dya paggamitun sa pagpanghuram sa Espanyol ka mga tinaga nga ang J may limug nga /ha/ kag tombasan

kang H, angay sa ginhimo sa justo kag juez nga may bayhun run kadya nga hosto kag howis. Gamitun man dya sa mga huram nga tinaga, pariho kang jet, jam, jazz, jingle, joy, enjoy kang Ingglis, jujitsu kang Hapones ogaring wara kadya masakup ang iba nga tinaga nga Ingglis nga nagadara kang tonog /dyey/ piro wara nagagamit kang J, angay sa general, generator, digest, region nga kon matabo nga huramun man dya, magaangkun kang bayhun nga “dyiniral,” “dyiniritor,” “daydyist,” “ridyon.” Indi kinahanglan nga ibalik ang J sa mga tinaga nga Ingglis nga bohay run nga ginasolat kang may DY, pariho sa dyipni (jeepney), dyanitor (janitor), kag dyakit (jacket).

5. Nagasondanay nga Palimug

Ang ona nga nagasondanay nga palimug amo ang UA. Sa Kinaray-a, ang *U* ginabuslan kang *W* nga sangka dawpalimug (semivowel) kag mangin sangka kunla man gihapon. *Halimbawa: indibidwal* (*individual*), *gwardya* (*guardia*), *agwa* (*agua*), *ibwal* (*ibual*), *gibwangan* (*gibuangan*)

Sa pihak nga bahin, sa ikarwa nga dawpalimug nga IA, ginaislán ka Y ang *I*. *Halimbawa: baryo* (*barrio*), *dyamanti* (*diamante*), *Kristyanismo* (*Cristianismo*), *Dyos* (*Dios*)

5.1 Maloya nga Palimug

Sa kabilogan, nagadora ang ona nga palimug sa mga nagasondanay nga palimug nga *I* + (A, E, O) kag *U* + (A, E, I) kon ginasal-utan kang Y kag W sa pagsolat. Naislan kang Y ang orihinal nga *I* kag ang W ang orihinal nga *U*. Amo dya ang nagatabo sa akasya (acacia), tinyinti (teniente), binipisyó (beneficio), sa sinigwilas (sineguelas), pirwisyo

(perjuicio). Mapaathag ang hitabo nga dya: ang *I*kag *U* mga palimug nga maloya kon ikompara sa mga palimug nga *A*, *E*, *O* nga ginakabig nga mga palimug nga mabaskug. Nagadora ang tonog kang *I* kag *U* kon maislan kang *Y* kag *W*. Nagahimo nga sangka kunla ang nagasondanay nga palimug kon maislan kang *Y* okon *W* ang ona nga palimug. *Dogang pa nga halimbawa: tya (tia), pyano (piano), pyisa (pieza), kyosko, (kiosk), byoda (viuda), dyamanti (diamante), gwardya (guardia)*

Ogaring may darwa ka sitwasyon nga wara nagasonod sa amo dya nga panoytoy:

1. Kon ang nagasondanay nga palimug nagasonod sa tonog nga *H*. *Halimbawa: istratihIya (estrategia), kolihIyo (colegio), rihiyon, (region)*. Ang *H* sangka mahinay nga kalimug, nga nagadora kon wara ti imaw nga palimug, patas kang nagatabo sa tinaga nga pirwisyo (perjuicio). Kon amo, indi gid pwidi ang “kolihyo” okon “rihyon” hay mahimo dya nga “koliyo” okon “riyon” ang pagmitlang kon wara ti nagasonod nga palimug sa *H*.

2. Kon ang nagasondanay nga palimug sa orihi
kang tinaga kag may dagmit nga ang
pagmitlang sa ona nga palimug ang orihinal.
*Halimbawa: ekonomiya (economia), pilosopiya
(filosofia), hiyograpiya (geografiya)*

5.2 Matonog nga Palimug

Sa pihak nga bahin, may mga nagasondanay nga palimug nga poraw matonog nga palimug (A, E, O) ang sa ona nga kunla. Sarang mabatobato ang mga tinaga nga dya nga wara ginsal-utan kang Y okon W. *Halimbawa: tiatro*

Dapat man nga talopangdun ang mga diptonggo nga AU, ang ikarwa nga palimug ginapatonog nga W. *Halimbawa: awditoryom (auditorium), bautismo (bautismo), hawla (jaula).* Nagatabo dya kon ang dagmit nabutang sa ona nga palimug ka diptonggo.

6. Nagasondanay nga Kalimug kag Digrapo nga SK, ST, SH, KT

Makabig nga nagasondanay nga kalimug okon digrapo ang darwa ka mga nagainguday nga kalimug nga ginapalimug sa sulud kang sangka kunla, angay kang SK okon SC sa Ingglis nga desk, disc, kang ST sa Ingglis nga test, contest, pest, post, artist, kang KT (CT) sa Ingglis nga aspect, subject, correct. Talopangda: Sa punta kang mga tinaga ginabutang ang nagasondanay nga mga kalimug. Kalabanan ginabulag sa darwa ka kunla kon sa tunga okon sa ompisa kang tinaga makita, kaangay kang pagmitlang sa Kinaray-a kang scholar (skolar) kag schedule (skidyul), basketball (baskitbol).

6.1 Sarang magamit ang SK, ST

Sa ordinaryo nga dila kang Kinaray-a, wara ginapatonog ang ikarwa nga kalimug sa mga nasambit nga mga nagasondanay nga kalimug, amo ria nga ginamitlang nga “kontis” ang contest kag “tis” ang test.

6.2 Wara ti KT

Sa amo man, wara ginabaton ang KT (CT) tungud hay wara man ginapatonog ang T sa ingud kang K sa sulud kang sangka kunla. Amo ria nga, aspik ang aspect, korik ang correct, kag mahimo nga sabdyik ang subject. Amo pa gid dya ang pira ka mga halimbawa: abstrak (abstract), adik (addict), konik (connect), kontrak (contract), kontak (contact).

6.3 Digrapo nga CH kag SH

Ang digrapo amo ang nagasondanay nga kalimug nga ginamitlang kang may isara lang ka limug, angay kang CH sa cheese, check, chopstick, kag kang SH sa shooting, shampoo, shop, workshop, ambush, brush. Ang CH bohay run nga gintombasan kang TS sa Kinaray-a kon nagapanghuram sa Espanyol. Gani kon i-Kinaray-a ang tatlo ka mga halimbawa ka CH halin sa Ingglis mahimo dya nga tsis, tsik, tsapstik. Amo man dya ang matabo sa rich (rits), peach (pits), baseball pitcher (pitsir). Kinahanglan tombasan kang TS imbis nga CH ang amo dya nga tonog sa mga “slang”

nga mga tinaga nga gin-imbinto kaangay kang tsansa, tsaka, tsika. Amo dya pa gid ang dogang nga mga halimbawa halin sa Espanyol kag Ingglis: tsismis (chismes), tsanil (channel), tsapa (chapa), tsansilor (chancellor), titsur (teacher), litson (lechon), swits (switch), litsugas (lechugas), tsart (chart), atsara (achara)

Sa Kinaray-a, ang digrapo nga SH ginatal-usan kang SY, angay kang “syampo,” “syoting” ogaring nagadora dya kon gamitun sa punta ka tinaga, amo ra nga dapat lang nga “ambos” ang ambush.

7. Pagbaylohanay ka Tonog E/I kag O/U

Sa Kinaray-a, wara ti pat-ud nga tonog ang *e* kag *i*, ang *o* kag *u*. Kon kaisa ang *e* ginamitlang nga *i* kag nagabaslikadanay ang pagmitlang amo man ang *o* kag *u*. Sa mga duna nga linggwahi kang Pilipinas nagatabo ang amo dya nga pagbaylohanay kag basi tungud man dya nga tatlo lang ang mga palimug sa Baybayin (ang ona nga alpabeto kang mga Pilipino bag-o mag-abot ang mga Espanyol). Lowas lang sa *u* nga puput, kalabanan tatlo lang ka tonog palimug ang ginamitlang sa Kinaray-a: *a*, *i*, kag *u*.

7.1 Disiplina sa Pagmitlang kang E/I kag O/U

Ang *e* ginagamit sa mga pangngaran nga patungud (proper nouns) kag mga huram nga mga tinaga sa Espanyol kag Ingglis kag iba pa nga mga linggwahi nga domaray-o. Halimbawa: *Jose, Pedro, San Jose, text, jet*

Para sa mga duna nga tinaga sa Kinaray-a, wara it kinalain ang tonog kang *o* kag *u* tungud dya

ginamitlang nga *u* gihapon. Ang *e* kag *i*, ginamitlang nga *i* gihapon. Halimbawa, ang numiro *kinse*, ginamitlang man nga *kinsi*. Ang *bolpen*, ginamitlang man nga *bolpin* kag mahangpan man gihapon kon ano ang luyag hambalun kang taghambal.

Agud mapahulas ang pagbasa kag pagpabatobato sa Kinaray-a, gamitun ang *o* para magtiglawas sa mga tonog nga *o* kag *u*, halog man okon hugut. *Halimbawa: koto, kosmod, potot, posog, bongsod, bogto*

Agud mapahulas ang pagbasa kag pagpabatobato sa Kinaray-a, gamitun ang *i* para magtiglawas sa mga tonog nga *e* kag *i*, halog man okon hugut. *Halimbawa: antis, piro, intra, pwidi*

Bisan nga pwidi mabaton ang pagbaylohanay ka mga tonog ka dya nga mga palimug, kinahanglan gihapon ang disiplina nga maton-an ang insakto nga paghambal kang *e* kag *i*, *o* kag *u* para mapain ang mga tinaga nga duna sa Kinaray-a kag mga huram nga tinaga sa Espanyol kag Ingglis. Sa amo dya nga disiplina, ang mga istudyanti indi

mabudlayan sa pagtoon kag paghambal ka iba pa nga linggwahi nga may pat-ud nga tonog nga *e*, *i*, *o*, *u*.

Halimbawa: Sa mga pangngaran nga patungud, si Pedro indi mangin Pidru kag si Jose indi mangin Jusi, ang donasyon bukut donasyun, ang boat bukut but kag ang Antique bukut Antiqui.

Ang letra nga *u* ang ginagamit sa mga tinaga nga may naulang okon puput (*pepet*) nga tonog.
Halimbawa: huud, pat-ud, dis-ug, dis-ug, butkun

8. Insakto nga Paggamit ka Panglat-ang

Isara nga pananda nga doro ang gamit amo ang panglat-ang (-). Sa kabilogan, indi run nagakinahanglan nga gamitan ka panglat-ang tinaga kon wara man nagabaylo ang kahologan. *Halimbawa: dorodoro, daugdaug, sarasara, rayurayu, toktok, tiktik, dalidali, liwanliwan*

8.1 Sa Isarahanun nga Kunla nga Tonog

Ginagamit ang lat-ang sa onomatopeiko nga pagsolat sa nagaisarahanun nga kunla nga tonog. *Halimbawa: ding-dong, tsk-tsk, ra-ta-tat*

8.2 Sa Pagbulag kang Palimug kag Kalimug

Ginagamit ang panglat-ang para bulagun ang kunla nga nagatapos sa kalimug kag ang sonod nga kunla nagasogod sa palimug. *Halimbawa: pag-asa, tam-is, brawn-awt (brown-out), loy-a, lat-ang (gap), sin-o (who), pus-ang (hit), adlaw-adlaw.* Ogaring ginagamitan kang panglat-ang ang tinaga bisan

nagatapos sa palimug ang ona nga kunla kon ang pangngaran nga patungud ang kasonod. *Halimbawa: pa-Cebu, taga-Dao, taga-BPI.* Kag kon tinaga nga domaray-o kag sa orihinal nga pagbatobato ang nagasonod. *Halimbawa: pa-print, ipa-type, ipatayp*

8.3 Sa Pagsolat ka Oras

Ginagamit man ang panglat-ang para magsolat ka oras kag pitsa. *Halimbawa: alas-8 sa aga, alas otso, ika-17 kang Marso 2013*

8.4 Sa Apilyido

Ginagamit ang panglat-ang sa mga apilyido kang mga bayi nga nagpamana para ipakita ang orihinal nga apilyido kang daraga pa. *Halimbawa: Sally Zaldivar-Perez, Corazon Cojuangco-Aquino, Grace Poe-Llamanzares*

8.5 Sa Pagtingub ka Panahon

Ginagamit ang panglat-ang sa panahon nga sakup
kang darwa ka pitsa. *Halimbawa: 1987-2015, 21*
Hunyo 1965 -12 Mayo 2017

Mga Taramdan

Adriano, D. *Investigating Selected Kinaray-a sounds: a comparative approach.* College of Graduate Studies and Teacher Education Research. Philippine Normal University. Articulatory_Phonetics_Kinaray-a_upload-libre.pdf. Gin-download kang Marso 2016.

Cutiongco, E., David, M.,& Rolle, A. (2013). *Tayo na't Magbasa: Gabay sa Pagtuturo ng Wikang Filipino.* Unang Edisyon. Kagawaran ng Edukasyon, Republika ng Pilipinas. Gin-download kang Pebrero 2016.

Delos Santos, A. (2007). *Ugsad kang Kinaray-a.* Hiraya Media Arts

Jocson, L.G., Baranda, J.D.(2012). *Mabasa na Kita: Sulundan sa Pagtudlo sang Hiligaynon: Nahauna nga Halintang Ortografiya*

Miedes, R. A.(Unpublished Paper, n.d.). *Kinaray-a Grammar Sketch*

Ortografiyang Pembansa. (2014). *Ortografiyang Pembansa.* Komision sa Wikang Filipino. Komision sa Wikang Filipino pdf - Adobe Reader. Gin-download kang Disyembre 2015.

Rosero, M.W. I.(March 2011, Revised June 2014). *A Grammatical Sketch of Masbatenyo*. Department of Linquistics. University of the Philippines, Diliman, Quezon City

Talagtag, R., Ortega, Z., Pagunsan, A. F., et al. (2014). “*Mabasa run Kita: Taramdan sa Pagtudlo kang Kinaray-a. Una nga Halintang.*” Departamento kang Edukasyon, Region VI, Division of Antique

Wolfenden, E. (1975). “*A Description of Hiligaynon Syntax.*” Summer Institute of Linguistics. Huntington Beach, CA, U.S.A.

Yap, F. A., (2010). “*A Look @ Global Filipino Orthography: Towards Modernization & Standardization.*” Commission on the Filipino Language Malacanang Palace Complex – Manila, Philippines. Yap-a-loo-@-global-filipino-orthography. Gin-download kang Marso 2016.

Parti sa Dungug Kinaray-a Inc.

Ang Dungug Kinaray-a Inc. nagasilibrar kang Kinaray-a nga linggwahi kag riistrado sa Securities and Exchange Commission bilang pribado nga non-stock, non-profit nga organisasyon.

Tinotoyo

Itib-ong ang Kinaray-a nga linggwahi paagi sa pagtipon, pagtingub, kag pagtipig kang Kinaray-a nga litiratora, koltora kag arti.

Handum

Malapnagun nga ginagamit ang Kinaray-a sa mga pagsogidanun, pagsolat, pagpasondayag kag pagtoon; ginakilala ang Kinaray-a bilang linggwahi nga hamtung kag may kabog-osan; kag maabot ang tion nga ang kada Karay-a makabatyag ka bogal sa paggamit ka ana duna nga panghambal.

Ginapatihan

Ang Kinaray-a matahum, madalum, matood, matam-is kag manggadan. Bukun dya ti labaw okon kubus nga harambalun, kag bisan tood bukas sa pagsimpon agud mangin mas madalum kag mas matayog, ang Kinaray-a poraw, nga angay sa bota nga tadyaw, indi masimbogan ka tinaga nga pangayaw.

Katiringban ka Dungug Kinaray-a Inc.

Para sa Toig 2016

Hobon ka mga Tagdomara

Ritchie D. Pagunsan, MBA

Maria Milagros C. Geremia-Lachica

Emmy L. Masola

Linda C. Arnaez-Lee

Arlene D. Nietes-Satapornvanit, Ph.D.

Felicia M. Flores, M. Ed.

Glenn Sevilla Mas, MFA

Mga Opisyalis

Prisidinti: Ritchie D. Pagunsan, MBA

Bisi Prisidinti: Anna Cecilia R. Pefianco

Sikritarya: Emmy L. Masola

Tisorira: Arlene D. Nietes-Satapornvanit, Ph.D.

Manogtoki: Felicia M. Flores, M.Ed.

Mga Katapo

Consolita V. Rubino

Stephen Louie R. Checa

Danny S. Tabuyan

Celestino S. Dalumpines IV, MaEd

Cornelio V. Ysulat, Jr., Ph.D.

Jesus C. Insilada, Ph.D.